ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ἔργων:

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ

κατὰ μετάφρασιν

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΛΑΔΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ:

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΛΛΕΓΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
2005

ISBN 960-88457-1-8

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Ἡ ἀποψινὴ* ἐκδήλωση τοῦ Ἱδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περιόδου εἶναι **καὶ** πολιτικὸ μνημόσυνο Ἐκείνου ποὺ στάθηκε **Ἄξιος τῆς Ἑλλάδος**. Βέβαια, σὲ χρονικὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία *ἐν πολλοῖς* ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνασύνθεση τῆς Ἱστορίας καί, συνακολούθως, ἐντείνεται ἡ ὑπὸ νέο φῶς μελέτη ὁλόκληρων ἱστορικῶν περιόδων, εὐλόγως μπορεῖ κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ πρὸς τί ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου προσωπικότητας τόσο μεγάλης, ὥστε καὶ οἱ μικρότερες ἀκόμη πτυχές της ἐδῶ καὶ δεκαετίες νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ζωηροῦ καὶ ἀδιάπτωτου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Καὶ ὅμως... Μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο συμβαίνει ὅ,τι περίπου μὲ τὸν Θουκυδίδη, *λανθάνον* πρότυπό του. Τὸν ἀρχαῖο μας ἱστορικὸ συνεχῶς τὸν μελετοῦν ἤδη ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους· καὶ κάθε τόσο κάτι ἐπισημαίνεται, κάτι ἐντοπίζεται ποὺ συχνὰ ἀνατρέπει ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἕως τότε εἶχαν θεωρηθεῖ ἑδραῖα καὶ *ἐς αἰεὶ* σταθερά. Ἔτσι καὶ μὲ τὴν ἐθναρχική μας μορφή: Ἡ συνεχὴς ἀναδίφηση τῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων, ἡ νέα θεώρηση στοιχείων ἀπὸ παλιὰ γνωστῶν συνεχῶς ἀναμορφώνει ὄχι μόνο τὴν ὅλη εἰκόνα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς παρουσίας καὶ δράσης του τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη.

Νὰ λοιπὸν ποιὸς εἶναι ὁ ἀπώτερος στόχος τῆς σημερινῆς μας ἐκδήλωσης: Ὄχι μόνο νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, τοῦ πραγματικοῦ (ἴσως καὶ μόνου στὴ σύγχρονη Ἱστορία τοῦ τόπου μας) *homme d'État*, ὅπως θὰ ἔλεγαν καὶ οἱ Γάλλοι· ὄχι μόνο νὰ ἀνασυρθοῦν ἀπὸ τὴν –ἀναπόφευκτη στὰ ἀνθρώπινα– λήθη οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς πολιτικῆς ἐθνικῆς, ἡ σημασία τῶν ὁποίων παραμένει μεγάλη· ἀλλὰ καὶ νὰ προβληθοῦν παράλληλα οἱ νέες τάσεις ποὺ τώρα πιὰ ἐκδηλώνονται στοὺς κόλπους τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Σήμερα, τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἱδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου συνεχῶς ἐμπλουτίζεται καὶ συνεχῶς μελετᾶται. Τὰ βιβλία τὰ

* *Ἡ ἐκδήλωση ἔγινε στὴ μεγάλη αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὶς 15 Μαρτίου 2004.*

ὁποῖα ἐδῶ παρουσιάζονται ἀποτελοῦν καρπὸ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἔρευνας – μιᾶς ἔρευνας πού, ὁπωσδήποτε καὶ ὅπως ἤδη τονίστηκε, *πόρρω ἀπέχει* ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχει τελειώσει.

Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο μάλιστα: Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ σπουδαιότερη, ἴσως, φάση της μόλις τώρα ἀρχίζει.

Ελευθεριος Βενιζελος

Πρόεδρος Δ.Σ. τοῦ Ἱδρύματος
Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου
καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περιόδου

ΦΑΙΔΩΝΟΣ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ

«ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ»
ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ

Κατά μετάφρασιν

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
2004

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ

Κατά μετάφρασιν

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
2004

Τὸ ἔργον τοῦ Θουκυδίδου ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Βενετία ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο. Ἀκολουθοῦν φυσικὰ καὶ ἄλλες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν ΙΣΤ΄ αἰώνα καὶ ἑξῆς, ἐνῶ μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων χειρογράφων, μὲ ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῶν «*Ἱστοριῶν*» ἢ μὲ ἀποσπάσματά του σὲ βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἐν τούτοις, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἀντίθετα πρὸς ἄλλους κλασσικοὺς συγγραφεῖς, ὁ Ἕλλην ἱστορικὸς γίνεται προσιτὸς στὰ Σχολεῖα, ποὺ ὑπῆρχαν τότε, μόνο ἀπὸ τὸ 1710, ὁπότε κυκλοφόρησε ἡ γνωστὴ «*Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ*» τοῦ Ἰωάννου Πατούσα, ποὺ περιέλαβε, στὸν τρίτο τόμο, ὡς δείγματα ρητορικῆς ὅμως τέχνης, τὶς δημηγορίες τῶν Κερκυραίων καὶ τῶν Κορινθίων ἀπὸ τὸ Α΄ βιβλίο.

Ὅπως πάντως διαπιστώνεται ἀπὸ κάποια χειρόγραφα «*μαθηματάρια*» τῆς περιόδου ἐκείνης, οἱ διδάσκαλοι ἐπεξέτειναν τὴν διδασκαλία τους – πέρα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς «Ἐγκυκλοπαιδείας...» – μὲ τὴν ἑρμηνεία καὶ ἄλλων δημηγοριῶν ἀπὸ τὸ Α΄, τὸ Β΄, τὸ Γ΄ καὶ τὸ Ζ΄ βιβλίο. Βέβαια, ἀπὸ τὰ 1.000 «μαθηματάρια», ποὺ ἐρευνήθηκαν, σὲ 20 μόνον (τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος) σημειώνονται ἀποσπάσματα τοῦ Θουκυδίδου. Καὶ τὰ «*μαθηματάρια*» αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως (ὅπου ἐδίδαξε ὁ Δωρόθεος Πρώϊος), ἀπὸ τὴν «Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία» τοῦ Βουκουρεστίου, ἀπὸ τὴν Πατμιάδα Σχολὴ (ὅπου ὁ Δανιὴλ Κεραμεὺς ἔγραψε καὶ «*Σχόλια εἰς τὸ Προοίμιον καὶ τὰς δημηγορίας*») καὶ πιθανῶς ἀπὸ τὸ Μυριόφυτο (ὅπου ἐδίδαξε ὁ Ματθαῖος Γανοχωρίτης).

Σταθμὸ στὴ διάδοσι τοῦ ἀρχαίου κειμένου στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοσις στὴν Βιέννη, τὸ 1805-1806, σὲ δέκα τόμους, τῶν «*Ὀκτὼ βιβλίων περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου*», μὲ μετάφραση καὶ σχόλια τοῦ Νεοφύτου Δούκα.

Ὁ πολυγραφώτατος αὐτὸς συγγραφεὺς – στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ἔκδοσις σειρᾶς ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασσικῶν, μὲ ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις – ὑπῆρξε ὡς πρὸς τὴν γλῶσσα ἀρχαϊστὴς καὶ σ'αὐτὸν τὸν γλωσσικὸ τύπο μετέφρασε τὶς «*Ἱστορίες*» τοῦ Θουκυδίδου, κάποτε μὲ μιὰ τάση ἑρμηνευτικῆς ἀποδόσεως

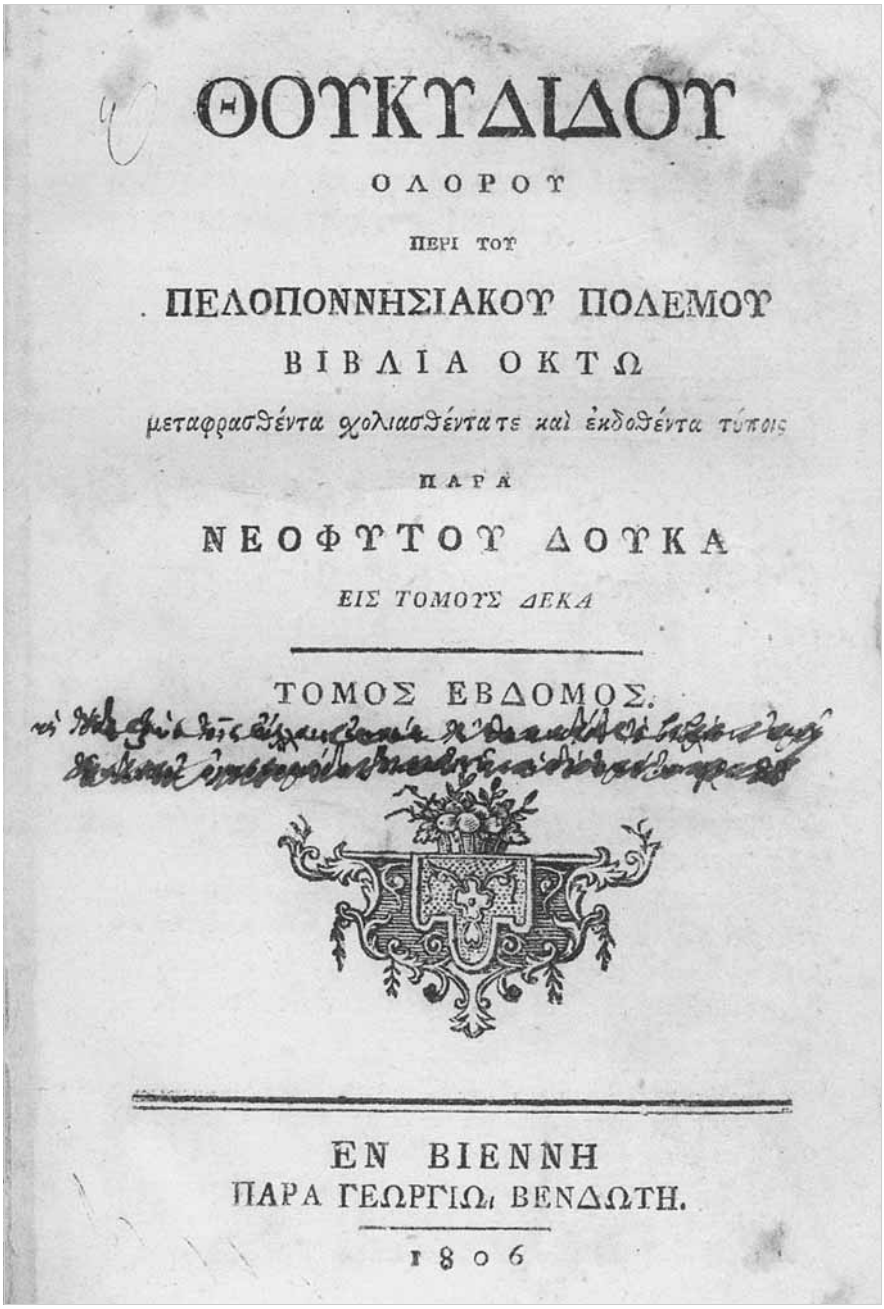

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ

ΟΛΟΡΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΒΙΒΛΙΑ ΟΚΤΩ

μεταφρασθέντα σχολιασθέντα τε καὶ ἐκδοθέντα τύποις

ΠΑΡΑ

ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ

ΕΙΣ ΤΟΜΟΥΣ ΔΕΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ
ΠΑΡΑ ΓΕΩΡΓΙΩι ΒΕΝΔΩΤΗ.

1806

Προμετωπὶς τοῦ ἑβδόμου τόμου τῆς μεταφράσεως τοῦ Θουκυδίδου ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα (Βιέννη, 1806).

τῶν χωρίων τοῦ πρωτοτύπου, ποὺ φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε καὶ μεταγενεστέρους μεταφραστάς.

Ἐπισημαίνω ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν φράση τοῦ Ἀρχαίου ἱστορικοῦ «*κτῆμα ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα εἰς παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται*», ποὺ ὁ Νεόφ. Δούκας ἀποδίδει: «*μήτε διὰ ὑπόληψιν ἢ μελέτην ρητορικῆς, ἀλλ'ἁπλῶς ἱστορίαν, κτῆμα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἀΐδιον*» καὶ ἀργότερα ὁ Ἀλέξ. Πάλλης μεταγλωττίζει: «*Ἀπόχτημα γιὰ πάντα εἶναι γραμμένο κι ὄχι ρητορικὴ τῆς στιγμῆς*».

Ἂς προστεθῆ γιὰ τὸν τρόπο διαδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδου στὸν νεώτερο Ἑλληνισμὸ ὅτι –μετὰ τὴν συγκρότηση ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ Κ΄ αἰῶνος– ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀρχαίου ἱστορικοῦ ἐδιδάσκοντο στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, σύμφωνα μὲ τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα ἐκπαιδεύσεως.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, μετέφρασε στὴν δημοτική, μὲ πολλὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα, τὸν «*Ἐπιτάφιο*» τοῦ Περικλέους ὁ Ἠπειρώτης ποιητὴς Ἰωάννης Βηλαρᾶς, στὴν προσπάθεια νὰ συμβάλη στὴν ἐξύψωση τῆς παιδείας τοῦ Γένους.

Ἡ ἀπήχησις τῆς μεταφράσεως αὐτῆς, μάλιστα στὰ Ἑπτάνησα, συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν περιέλαβε τὸ 1853 στὸ ἔργο του «*Παραδόσεις Δημοσίου Δικαίου*» (ποὺ δημοσιεύθηκε ὅμως πολὺ μετὰ τὸν θάνατό του) ὁ Ζακυνθινὸς λόγιος Γεώργιος Τερτσέτης, ἐνῶ ἀπόσπασμα τῆς μεταφράσεως τοῦ Βηλαρᾶ (χωρὶς μνεία τοῦ μεταφραστοῦ) καταχωρίσθηκε σὲ ἀνώνυμο δίφυλλο ἔντυπο πολιτικοῦ χαρακτῆρος, τὸ 1860, κατὰ τὴν περίοδο δηλαδὴ ἐντόνου δραστηριότητος τοῦ Ριζοσπαστισμοῦ στὰ Ἰόνια Νησιά.

Μισὸ αἰώνα ἀργότερα, τὸ 1910, στὴ σειρὰ τῶν «*Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων*» τῆς «*Βιβλιοθήκης Φέξη*», δημοσιεύθηκε ἡ μετάφρασις τοῦ Θουκυδίδου ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ στοχαστὴ Ἰωάννη Ζερβό, σὲ καθαρεύοντα λόγο, μὲ φανερὴ τὴν τάση πιστῆς ἀποδόσεως τοῦ ἀρχαίου κειμένου. Καὶ ἀργότερα (τὸ 1933) ἐκυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «*Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος*», σὲ αὐτοτελῆ τόμο, ἡ μετάφρασις τοῦ Γεωργίου Σκαλίδου, ἐπίσης σὲ καθαρεύουσα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς φραστικοὺς χρωματισμούς.

Εἶχαν ὅμως στὸ μεταξὺ δημοσιευθῆ τὰ «*Κούφια Καρύδια*» (συλλογὴ ἐμμέτρων καὶ πεζῶν ἔργων) τοῦ Ἀλεξάνδρου Πάλλη (μὲ τὸ ψευδώνυμο «*Λέκα Ἀρβανίτη, Μαλλιαροῦ*»), ὅπου περιελήφθη καὶ μετάφρασις τοῦ Α΄ βιβλίου τοῦ Θουκυδίδου. Ἡ μετάφρασις ἔγινε σὲ δημοτικὴ γλώσσα, ἀρκετὰ ἐξεζητημένη, ἔστω κι ἂν ἔτσι νεοελληνικὲς λέξεις χάνουν τὸ ἐννοιολογικό τους βάρος (ὅπως π.χ. «*Φωκαῆς τε Μασσαλίαν οἰκίζοντες*» – «*Οἱ Φωκιανοί, ὅταν σπί-*

τωναν τὴ Μασσαλία») κι ἀκόμη μὲ μία τάση διατυπώσεως περιστατικῶν κατὰ ἐκφραστικοὺς τρόπους προσηρμοσμένους σὲ νεώτερες βιωματικὲς ἐμπειρίες (π.χ. «*ἐτράποντο πρὸς ληστείαν*» – «*πῆραν τὸν πειρατικὸ τὸν δρόμο*»).

Στὶς παραμονὲς τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πραγματοποιήθηκε ἡ ἐπιτυχὴς μετάφρασις στὴν δημοτικὴ τοῦ «*Ἐπιταφίου*» τοῦ Περικλέους ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Κακριδῆ.

Ὁ ἀριθμὸς βέβαια τῶν νεοελληνικῶν μεταφράσεων –ἔστω καὶ τμημάτων μόνον– ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδου (σ' ὁποιοδήποτε κίνητρο κι ἂν ἀποδοθοῦν) εἶναι ἐξαιρετικὰ περιωρισμένος, κατὰ τὸν ΙΘ΄ καὶ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ Κ΄ αἰῶνος. Κι αὐτὸ αἰτιολογεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ γραμματειακὸ εἶδος τῶν «*Ἱστοριῶν*» (σὲ σύγκριση πρὸς τὰ ποιητικὰ ἢ δραματικὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς τεράστιες δυσχέρειες, ποὺ παρουσιάζει τὸ ὕφος τοῦ Ἀρχαίου ἱστορικοῦ· καὶ τὸ ὕφος αὐτὸ ἐπιτείνει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν «συνθετικὴ μορφὴ ἐκφράσεως» τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων γενικὰ καὶ στὸν «ἀναλυτικὸ νεοελληνικὸ λόγο», ὥστε νὰ μὴ ἐπιτυγχάνεται πάντοτε τὸ ἀντιστάθμισμα τῆς ζωντανῆς ἀποδόσεως τῶν νοημάτων, κατὰ τὶς αἰσθητικὲς ἐπιδιώξεις, πρὸς τὴν πιστότητα τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων τοῦ πρωτοτύπου, σύμφωνα μὲ τὶς φιλολογικὲς ἀπαιτήσεις.

Οἱ δυσκολίες φυσικὰ μιᾶς μεταφράσεως εἶναι γνωστές, κι ἂν ἀκόμη δὲν γίνουν ἀποδεκτὲς ἀπόλυτες θέσεις – ἀρνητικὲς κάθε μεταφραστικῆς ἐργασίας. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὶς δύο κύριες ἀπόψεις, ποὺ προεβλήθησαν θεωρητικὰ γιὰ τὴ μεταφραστικὴ γενικώτερα προσπάθεια, ἡ μία δέχεται ὅτι ὁ μεταφραστὴς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποκαθιστᾶ ἔστω καὶ μέρος τοῦ πρωτοτύπου μὲ τὴν δική του προσωπικότητα· καθῆκον του εἶναι νὰ ἀποδίδη ἀκριβέστατα καὶ πιστότατα τὸ πρωτότυπο, εὑρίσκοντας ἰσοδύναμα ἐκφραστικὰ μέσα καὶ σεβόμενος ὁπωσδήποτε ἀπόλυτα τὸ κείμενο. Κατὰ τὴν ἄλλη ἄποψη, σκοπὸς τῆς μεταφράσεως δὲν εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ γράμματος, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος τοῦ πρωτοτύπου, ἀφοῦ ἡ μετάφρασις εἶναι δημιουργία, ἀνάστασις ἑνὸς ἔργου, ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς γλωσσικῆς του μορφῆς εἶναι ἀπλησίαστο.

Τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα ἀπασχόλησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή του καὶ θεωρητικὰ κορυφαίους πνευματικοὺς ἀνθρώπους τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Θὰ ἐπισημάνω ἐδῶ τὴν ἄποψη τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, διατυπωμένη στὶς ἀρχὲς τοῦ Κ΄ αἰῶνος μας, ποὺ φαίνεται νὰ συνδυάζη τὶς θεωρίες τῶν σχολῶν ἢ μεθόδων τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας:

«*Κάθε μετάφρασις, κι ἡ πιὸ εὐτυχισμένη, κάπως πάντα θὰ τ' ἀλλάξη τὸ πρωτότυπο (...). Ὅμως τολμῶ νὰ εἰπῶ πὼς κάθε φροντισμένη μετάφραση, φέρνοντας πιὸ σιμὰ σ' ἐμᾶς μιὰ μακρυσμένη ζωή, μπορεῖ νὰ τῆς δώση μιὰν*

ὄψη γνωριμώτερη καὶ πλέον συμπαθητική, μίαν ὄψη, ποὺ νὰ εἶναι τὸ ταίριασμα μαζὶ μιᾶς ἀχτίδας ἀπὸ τὴν ὑπέρκαλλη μορφὴ τοῦ πρωτοτύπου καὶ μιᾶς λάμψης μέσ' ἀπὸ τὴ γύρω μας ψυχή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔξω ἀπὸ τεχνικοὺς ὅρους, τὰ ταυτόσημα λόγια δύο γλωσσῶν διαφορετικῶν, ἀκόμη καὶ σύγκαιρων γλωσσῶν, δὲν κλειοῦνε μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια κι ἔτσι λεπτὰ τὸ ἴδιο νόημα καὶ δὲν γεννᾶν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Μὰ εἶναι ἀλήθεια πάλι πώς, καθὼς ὑπάρχουνε λογοτέχνες ποὺ μοιάζουν ἀναμεταξύ τους, ὄχι γιατὶ ὁ ἕνας εἶναι τοῦ ἄλλου πνευματικὸς συγγενής, ἔτσι ὑπάρχουν καὶ μεταφρασταί, προωρισμένοι νὰ μᾶς δίνουν πιὸ ἐπιτυχημένα τὴν εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου, σὰν ἀπὸ κάποια, πρῶτα ἀπ' ὅλα, πνευματικὴ συγγένεια, φωτισμένοι μὲ τὸν συγγραφέα ποὺ μεταφράζουν».

Ἡ τελευταία φράσις παρέχει καὶ τὸ «κλειδί», ὥστε νὰ προσεγγίσωμε τὴν πρόθεση τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου γιὰ μετάφραση τῶν «*Ἱστοριῶν*» τοῦ Θουκυδίδου καί, κατ' ἀκολουθίαν, νὰ ἀξιολογήσωμε τὴν ἐργασία του αὐτήν.

Ὁ Ἕλλην πολιτικὸς ἐφιλοτέχνησε τὴν μετάφρασή του κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ ἐξωτερικό, μετὰ τὴν πολιτικὴ ἧττα του, στὶς ἐκλογὲς τοῦ Νοεμβρίου 1920, καὶ μέχρι περίπου τὸ 1928, χωρὶς νὰ κατορθώση, μὲ τὴν ἐπάνοδό του στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ ζωή, νὰ ἐπιθεωρήση τὸ νεοελληνικό του κείμενο.

Ὅσοι τὸν παρηκολούθησαν ἀπὸ κοντά, στὴν περίοδο τῆς πολύπλευρης πολιτικῆς του δραστηριότητος, βεβαιώνουν γιὰ τὰ εὐρύτερα πνευματικά του ἐνδιαφέροντα, γιὰ τὴν πλουσία συλλογὴ κειμένων τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Κλασσικῶν, ποὺ κοσμοῦσαν τὴ βιβλιοθήκη του καὶ ἦταν ἔτσι προσιτὰ στὶς μελέτες του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἀρχαῖος Ἕλλην ἱστορικὸς ἀποτελοῦσε «*προσφιλὲς ἀνάγνωσμα*». Κατὰ τὸν Δημ. Κακλαμάνο, ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ὑπεστήριζε πὼς ὅποιος μελετοῦσε τὸν Θουκυδίδη «ἀπέκτα ἄποψιν διεισδυτικὴν ἐπὶ παντὸς συγχρόνου γεγονότος καὶ ἠδύνατο νὰ εὕρη εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν του ἀστέρα καθοδηγητὴν διὰ πᾶσαν σπουδαίαν πολιτικὴν δραστηριότητα».

Ὁ Ἀρχαῖος ἱστορικὸς ἔζησε ἄμεσα τὰ γεγονότα τῶν ἑπτὰ πρώτων χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Τὸ 424 μάλιστα ἀνέλαβε ὑπεύθυνη ἡγετικὴ θέση στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Κι ὅταν ἀπέτυχε, ἀπὸ λόγους ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν, νὰ προλάβη τὴν πολιορκία ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτας τῆς Ἀμφιπόλεως, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ζωτικὰ συμφέροντα, καταδικάσθηκε σὲ θάνατο ὡς «προδότης» καὶ παρέμεινε αὐτοεξόριστος στὰ κτήματά του, στὴν Σκαπτὴ Ὕλη, ὅπου καὶ συνέγραψε τὸ μνημειῶδες ἔργο του.

Ὁ Θουκυδίδης ἐξέθεσε ὅσα διαδραματίσθηκαν, μὲ ὅλα τὰ ἐπακολουθά

τους, *κατὰ τὸν «Πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων»* περιγράφοντας γεγονότα, χαρακτηρίζοντας πρόσωπα, ἀποτυπώνοντας τοὺς λόγους τους καὶ ἔμμεσα διδάσκοντας, μὲ σκοπὸ νὰ παραδειγματίση τοὺς μεταγενεστέρους, ὥστε νὰ προλάβουν ἀντίστοιχες περιπέτειες καὶ νὰ ἀποφύγουν ἕνα μέλλον σκοτεινό, ποὺ θὰ προέβαλλε ἐμπρός τους.

Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, ποὺ –κατὰ τὸν ἰδιαίτερο γραμματέα του Στέφ. Στεφάνου– «*δὲν μπόρεσε νὰ μὴ νοιώση συχνὰ τὸ αἴσθημα τῆς ἀμφιβολίας, νὰ μὴ τυραννηθῆ ἀπὸ κάποιους φευγαλέους νυγμοὺς τύψεως, γιὰ τὴν ἀπαίσια εἰκόνα τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ, ποὺ πλαισίωνε τὸ ἐθνικό του ἔργο*» (ἀφοῦ ἔζησε τὴν περίοδο τῶν ἐθνικῶν ἀνατάσεων τῆς πατρίδας του, στὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος εἶχε συμβάλει, ἀλλὰ καὶ τῶν τραγικῶν πτώσεων, τῶν ὁποίων ὑπῆρξε τὸ θῦμα) αὐτοεξορίσθηκε στὴν Εὐρώπη. Κι ἐκεῖ ἀνεζήτησε τὴν λυτρωτικὴ «φυγὴ» στὴν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρχαίου Ἀθηναίου ἱστορικοῦ, ἀποβλέποντας νὰ προσφέρη μ' αὐτὴν δίδαγμα χρήσιμο στὸν ἑλληνικὸ λαό, γιὰ ἀποφυγὴ τῶν καταστροφῶν ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐμφύλιες ἀντιπαραθέσεις καὶ τὰ πάθη τὰ πολιτικά.

Ἡ μετάφρασις δημοσιεύθηκε, μὲ ἐπιμέλεια καὶ σχετικό, ἀγγλικὰ γραμμένο, Πρόλογο τοῦ Δημ. Κακλαμάνου, στὴν Ὀξφόρδη τὸ 1940, ὅπως ἀκριβῶς βγῆκε ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, χωρὶς καμμιὰ παρέμβαση εἰδικῶν ἐπιστημόνων –ποὺ εἶχε τότε προταθῆ– γιὰ «ἀναθεώρηση» ἢ «βελτίωση» τοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου, ἔστω κι ἂν ἔτσι παρέμειναν κάποια ἀβλεπτήματα, ποὺ ἦταν ὁπωσδήποτε διορθώσιμα.

Μολονότι ἡ μετάφρασις ἐκυκλοφόρησε κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δὲν ἐπέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὴν κριτική, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ εἰδικὰ δημοσιεύματα κατὰ τὰ ἔτη 1941, 1942 καὶ 1943 σὲ ἔγκυρα εὐρωπαϊκὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικά (:«*Ἐπιθεώρησις τῶν Ἑλληνικῶν Μελετῶν*», «*Κλασσικὴ Ἐπιθεώρησις*», «*Ἐφημερὶς τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν*»).

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθῆ σωστὰ ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ληφθῆ ὑπ'ὄψιν ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται σὲ ἐνασχόληση «ἐρασιτεχνικὴ» (μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὅρου) ἑνὸς πολιτικοῦ καὶ ὄχι φιλολόγου ἢ λογοτέχνου (μολονότι τὰ ρητορικὰ κείμενα καὶ ἡ πολιτικὴ πεζογραφία του διακρίνονται γιὰ λογοτεχνικὲς ἀρετές)· ἀκόμη ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἐπεζήτησε νὰ καταστήση, μὲ τὴν μεταγλώττισί του, στὸ σύνολό του –κι ὄχι ἀποσπασματικὰ μόνον – προσιτὸ στὸ εὐρύτερο ἑλληνικὸ κοινὸ ἕνα ἔργο μεγάλης ἐκτάσεως, πυκνότατο ἐννοιολογικὰ καὶ ἐντελῶς προσωπικοῦ ὕφους, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῆ πρόκληση γιὰ προσέγγιση καὶ στοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονας.

Ἡ παιδεία τοῦ μεταφραστοῦ, ὁ χρόνος τῆς νεοελληνικῆς μεταγλωττίσεως τῶν «*Ἱστοριῶν*» τοῦ Θουκυδίδου καὶ ὁ σκοπός, ποὺ εἶχε τεθῆ γιὰ τὴν πραγμά-

τωσί της, αἰτιολογοῦν καὶ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐλ. Βενιζέλο, καὶ τὸν τρόπο, ποὺ ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴν ἀπόδοσι τοῦ ἀρχαίου κειμένου (κάποτε μὲ κάποιους πλατυασμούς, ἄλλοτε μὲ ἐννοιολογικὴ διατύπωση σύμφωνη πρὸς τὰ συμφραζόμενα), ὥστε νὰ καταστῆ σαφέστερο τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο χωρίων, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς παρεμβαλλόμενες δημηγορίες.

Κάποιες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὡς πρὸς τὸ ὕφος τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, ἔστω καὶ στὴν καθαρεύουσα μορφή του, εἶναι φυσικὰ πολὺ δυνατὸν νὰ ἐπισημανθοῦν, ὅπως παράλληλα καὶ ἡ σταθερὰ ἐπιμονὴ τοῦ μεταφραστοῦ στὸν κυρίως γλωσσικὸ τομέα, ἐφ'ὅσον τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχαίων λέξεων δὲν ἔχει ἀποχρωματισθῆ στὰ νεώτερα χρόνια. Γενικὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἐπρόσεξε ἰδιαιτέρως νὰ μὴ ἀλλοιωθῆ, σὲ κανένα σημεῖο, τὸ ἀρχαῖο κείμενο, μεταφρασμένο τώρα στὴν νέα ἑλληνική. Ἔτσι πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆ ὅτι ἡ μετάφρασις αὐτὴ καθιστᾶ εὐχερῆ τὴν γνώση τῶν γεγονότων τῆς τραγικῆς ἐκείνης περιόδου τῶν πολιτικῶν διακυμάνσεων καὶ τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν μέσα ἀπὸ τὴν κυριωτέρα πηγή τους. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξις ἀναφέρεται στὴν ἀδυναμία τῆς συγχρόνου, οὐσιαστικὰ «ἀγλώσσου», νεοελληνικῆς γενεᾶς, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν μπορεῖ πιὰ οὔτε τὸν ἀρχαῖο, ἀλλ'οὔτε καὶ τὸν καθαρεύοντα λόγο νὰ κατανοήση.

Ὡς δεῖγμα τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου καταχωρίζω ἐδῶ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο, ποὺ ἐξεφώνησε ὁ Περικλῆς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ταλαιπωρημένους ἤδη ἀπὸ τὸν λοιμό, μετὰ τὴν δευτέρα εἰσβολὴ στὴν πατρίδα τους τῶν Πελοποννησίων, ποὺ κατέστρεψαν τὰ κτήματά τους, ὥστε νὰ κατηγοροῦν τὸν Περικλῆ (ποὺ ἦταν ἀκόμη στρατηγὸς) καὶ νὰ σκέπτωνται νὰ προχωρήσουν σὲ κάποια συνεννόηση μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους:

«*Καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐναντίον μου ἀγανακτήσεώς σας εἶχα προϊδει (διότι καλῶς ἀντιλαμβάνομαι τὰς αἰτίας αὐτῆς) καὶ τὴν συνέλευσιν συνεκάλεσα διὰ νὰ ἀπευθύνω μερικὰς ὑπομνήσεις καὶ παρατηρήσεις, ἐφ' ὅσον ἀδίκως δυσφορεῖτε ἐναντίον μου ἢ δεικνύετε ἔλλειψιν καρτερίας ἀπέναντι τῶν ἀτυχιῶν. Ἐγὼ τοὐλάχιστον πιστεύω ὅτι ἡ πόλις, ἡ ὁποία ἀκμάζει ὡς σύνολον, ὠφελεῖ περισσότερον τοὺς ἰδιώτας, παρὰ ἐάν, ἐνῶ καθεὶς ἀπὸ τοὺς πολίτας εὐτυχῆ, ἐκείνη ὡς σύνολον ἀποτυγχάνει. Διότι ἄνθρωπος, ποὺ εὐδοκιμεῖ εἰς τὰς ἰδιωτικάς του ὑποθέσεις, ἐὰν ἡ πατρίς του καταστραφῆ, χάνεται καὶ αὐτὸς μαζί της, ἐνῶ εἶναι πολὺ μᾶλλον πιθανὸν ὅτι θὰ σωθῆ, ἐὰν κακοτυχῆ μὲν ὁ ἴδιος, ἡ πατρίς του ὅμως εὐτυχῆ. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ μὲν πόλις εἶναι ἱκανὴ νὰ βαστᾶ τὰς ἀτυχίας τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλ' εἷς ἕκαστος ἀπὸ αὐτοὺς ἀνίκανος νὰ βαστᾶ τὰς ἰδικάς της, ὀφείλομεν ὅλοι νὰ τὴν ὑποστηρίξωμεν…*

Τὸ αἰφνίδιον καὶ ἀπροσδόκητον καὶ τὸ παρὰ πάντα ὑπολογισμὸν ἐπερχό-

μενον καταβάλλει τὸ φρόνημα, πρᾶγμα ποὺ συνέβη καὶ μὲ σᾶς, καὶ ἕνεκα ἄλλων αἰτιῶν καὶ πρὸ πάντων ἕνεκα τῆς νόσου. Ἐφ᾽ὅσον ἐν τούτοις, εἶσθε πολῖται πόλεως μεγάλης καὶ ἀνετράφητε μὲ αἰσθήματα ἀνάλογα πρὸς τὸ μεγαλεῖον της, καθῆκον ἔχετε νὰ ὑπομένετε προθύμως καὶ τὰς μεγαλυτέρας ἀκόμη συμφορὰς καὶ νὰ μὴ καταστρέφετε τὴν ἀγαθὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν οἱ ἄλλοι ἔχουν διὰ σᾶς…

Πόλεις καὶ ἰδιῶται ἐκεῖνοι εἶναι ἄριστοι ὅσοι, ἐνῶ ἐλάχιστα ταράττονται ψυχικῶς ἐνώπιον τῶν ἀτυχημάτων, δεικνύουν τὴν μεγαλυτέραν κατὰ τὴν δρᾶσιν ἀντοχήν».

Κατὰ τὴν πρώτη ἔκδοσι τῆς μεταφράσεως, ἐτέθη ὡς προμετωπὶς πρὸς ἔπαινον τοῦ Θουκυδίδου, σύμφωνα μὲ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, μία φράσις τοῦ Πινδάρου. Νομίζω ὅτι ἡ φράσις αὐτὴ μπορεῖ ἐπάξια νὰ ἐπαναληφθῇ γιὰ τὸν Ἕλληνα πολιτικὸ καὶ μεταφραστή: «*Ἀνδρῶν δικαίων χρόνος σωτὴρ ἄριστος*».

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΛΑΔΑ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ
2004

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2002 ὁ Καθηγητὴς κ. Φαίδων Μπουμπουλίδης μοῦ πρότεινε νὰ ἀναλάβω τὴν ταξινόμηση καὶ σύνταξη καταλόγου τοῦ Ἀρχείου Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στὸ Ἵδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου εἶναι διεσπαρμένο σὲ διάφορα πνευματικὰ ἱδρύματα· καὶ τοῦτο, διότι οἱ συνεργάτες του μερίμνησαν κατὰ καιροὺς γιὰ τὴ φύλαξή του. Στὸ Ἵδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου φυλάσσεται τὸ τμῆμα τοῦ Ἀρχείου τὸ ὁποῖο ἐδώρησε ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος πρὸ τοῦ 1960. Ἐπρόκειτο γιὰ ὑλικὸ ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του. Στὸν βασικὸ πυρήνα σώζονται καὶ ἔγγραφα προερχόμενα ἀπὸ ἀρχεῖα συνεργατῶν καὶ φίλων τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Μεγάλη ἦταν ἡ συμβολὴ τῶν Γεωργίου Βεντήρη καὶ Στεφάνου Ἰ. Στεφάνου στὸ ζήτημα τῆς διασώσεως καὶ ταξινομήσεως τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση καὶ ταξινόμηση ποὺ πραγματοποίησα, τὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου περιλαμβάνει 4.850 περίπου ἔγγραφα, 3.000 περίπου τηλεγραφήματα, ἔντυπα, ἐφημερίδες, ἀποκόμματα ἐφημερίδων, μονόφυλλα, ἐκδηλώσεις λατρείας καὶ τὴ δακτυλογραφημένη βιογραφία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου συνταχθεῖσα ἀπὸ τὸν Παῦλο Γύπαρη. Τὸ σύνολο ταξινομήθηκε σὲ 109 φακέλους. Ἐκτείνεται χρονικὰ ἀπὸ τὰ 1870 ἕως τὰ 1996. Βέβαια, ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ὑλικοῦ περιλαμβάνεται στὰ ἔτη 1900-1936. Οἱ φάκελοι τῶν ἐτῶν 1884-1903 περιλαμβάνουν κυρίως δικογραφίες ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου στὴν Κρήτη.

Τὸ ἀρχεῖο περιέχει δημόσια ἔγγραφα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Θεώρησα σκόπιμο νὰ συντάξω περιλήψεις τῶν δημοσίων ἐγγράφων τὰ ὁποῖα ἔχουν σπουδαιότητα. Δὲν συνέταξα περιλήψεις ἐγγράφων τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ στὸ παρελθόν, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, τὰ ἀφορῶντα στὴ Συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης. Σχετικὰ μὲ τὰ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, συνέταξα περιλήψεις μόνον σὲ ὅσα ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ γεγονότα πολιτικοῦ, ἱστορικοῦ ἢ οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα παρακολουθοῦμε τὴν τριανταπεντάχρονη πορεία

τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὴν κοινοβουλευτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, τοὺς ἀγῶνες του στὸ διπλωματικὸ πεδίο, τὸ πολυσχιδὲς τῆς προσωπικότητάς του, τὴν ἀκάματη προσπάθειά του νὰ φθάσει στὸν στόχο του, τὰ προγράμματά του, τὶς σκέψεις του, τὶς ἐλπίδες του, τὴν ἀγωνία του, τὶς πικρίες του. Πρέπει νὰ τονίσω ὅτι τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ διαπιστώνει ὁ μελετητὴς τοῦ ἀρχείου εἶναι ὅτι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἦταν πολυγραφώτατος. Κατὰ διαστήματα παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀναλύσεις τῆς πολιτικῆς σκηνῆς καὶ τῆς πολιτικῆς προοπτικῆς. Προσπάθησα νὰ μὴ παραλειφθοῦν αὐτὰ ἀπὸ τὶς περιλήψεις καὶ ἐπέμεινα σὲ κάποια σημεῖα, ὥστε νὰ γίνουν σαφεῖς οἱ θέσεις του καὶ οἱ κατευθύνσεις του.

Μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα διαπιστώνει ἐπίσης ὁ μελετητὴς τὴν ἐπιμονή του στὴν ἐπιλογὴ τῶν συνεργατῶν του. Ἀπευθύνεται στὸν καθένα χρησιμοποιώντας διαφορετικὸ τρόπο προσεγγίσεως. Ἀκόμη καὶ σὲ σύντομες ἐπιστολὲς ἀπευθύνεται μὲ συγκεκριμένο στόχο στὸν παραλήπτη. Εἶναι ἐμφανὲς ἐπίσης μὲ πόση ἐκτίμηση περιέβαλλε κάποια πρόσωπα, Ἕλληνες ἢ ξένους, καὶ πόσο ἐπέμενε νὰ τοὺς ἔχει συνεργάτες του. Εἶχε ἐμπιστοσύνη ἀκόμη καὶ σὲ πρόσωπα ἀντίθετης πολιτικῆς κατευθύνσεως, ὅπως στὸν Λουκᾶ Κανακάρη-Ροῦφο, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει μὲν ἀθεράπευτα βασιλικό, ἀλλὰ τοῦ στέλλει ἐν τούτοις πολλὲς ἐπιστολὲς ἀναλύοντας τὴν πολιτικὴ κατάσταση. Στὸ ἀρχεῖο παρελαύνει ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς καὶ οἱ προσωπικότητες ποὺ πρωταγωνιστοῦσαν.

Κυριαρχοῦν στὸ ἀρχεῖο τὰ ὀνόματα τῶν Στεφάνου Δραγούμη, Ἐπαμεινώνδα Ζυμβρακάκη, Βασιλείου Σκουλᾶ, Ἄθω Ρωμάνου, Παναγιώτου Δαγκλῆ, Λάμπρου Κορομηλᾶ, Χρυσοστόμου Σμύρνης, Λουκᾶ Κανακάρη-Ρούφου, Γεωργίου Χρηστάκη-Ζωγράφου, Ἀναστασίου Παπούλα, Lord Curzon, Lloyd George, Aristide Briand, Raymond Poincaré, Georges Clemenceau, Théophile Delcassé, Thomas Woodrow Wilson, Στυλιανοῦ Γονατᾶ, Νικολάου Πλαστήρα, Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλου, Nikolai Pachitch, Εὐθυμίου Κανελλόπουλου, Νικολάου Πολίτη, Δημητρίου Κακλαμάνου, Γεωργίου καὶ Νικολάου Ρούσσου, Κωνσταντίνου Ρέντη, Κωνσταντίνου Ρακτιβάν, Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, Ἀλεξάνδρου Διομήδη, Ἰωάννου Δροσόπουλου, Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ, Γεωργίου Καφαντάρη, Θεμιστοκλῆ Σοφούλη.

Ἡ διάσωση καὶ φύλαξη ἑνὸς ἱστορικοῦ ἀρχείου καθίσταται ἀναγκαία, ἰδιαίτερα ὅταν καλύπτει μεγάλη χρονικὴ διάρκεια, καθόσον καλύπτει μακρὰ πορεία γεγονότων.

Ἕνα παλαιὸ ἀρχεῖο (βέβαια δὲν σώζεται στὴν Ἑλλάδα πολὺ παλαιὸ ὑλικὸ λόγῳ τῆς ὀθωμανικῆς κατακτήσεως, ὅπως αὐτὸ ποὺ σώζεται στὴν Εὐρώπη), ἕνα ἀρχεῖο πάντως ΙΗ′ καὶ ΙΘ′ αἰ. δὲν περιέχει μόνον τὸν ἱστὸ τῶν ἐξελίξεων, δὲν περιέχει μόνον ἱστορικὰ γεγονότα, δὲν περιέχει μόνον τὶς κινήσεις καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν προσώπων, ἀλλὰ περιέχει τὶς σκέψεις τους, τὶς ἀνησυχίες τους, τοὺς δισταγμούς τους, τὶς ἐπιτυχίες τους, ἀλλὰ καὶ τὶς ὧρες τῆς ὑπομονῆς, τῆς πικρίας, τῆς ἀδικίας, τῆς πτώσεως. Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ φέρουν στὸ φῶς τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο τῶν πρωταγωνιστῶν. Μέσῳ ποιῶν ἐγγράφων; Μέσῳ τῆς ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας – ἕνας τομέας τόσο πλούσιος καὶ περιεκτικὸς κατὰ τὸ παρελθόν, τόσο περιορισμένος καὶ πολλὰ πτωχὸς σήμερα. Ἡ ἀλληλογραφία περιλαμβάνει διαφορετικὰ ἐν πολλοῖς ζητήματα ἀπὸ αὐτὰ τῶν δημοσίων ἐγγράφων. Στὶς ἐπιστολὲς ἐκτίθενται τὰ πάντα. Δὲν ἐκτίθενται μόνο τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγγελία τοῦ γεγονότος. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ ἔχει πλέον ἐκλείψει ἐντελῶς σὲ ἀρχεῖα ποὺ σώζουν ὑλικὸ ἀπὸ τὰ 1960 καὶ ἐντεῦθεν. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ νέα ἀρχεῖα ἡ μνήμη τοῦ παρελθόντος εἶναι περιορισμένη. Ἕνα παλαιὸ ἀρχεῖο διαθέτει περισσότερους τομεῖς πρὸς ἔρευνα. Ἕνα νεώτερο ἀρχεῖο σώζει γεγονότα, ἀποφάσεις, ἐπίσημες κινήσεις. Ἕνα παλαιὸ ἀρχεῖο περιλαμβάνει ὅλη τὴν προετοιμασία, τὴν ἀμφιβολία, τὴν ἀγωνία, τὴν πεποίθηση σὲ σχέση μὲ αὐτὸ ποὺ θὰ συμβεῖ. Κατὰ συνέπεια, μελετᾶς ὅλες τὶς λεπτομέρειες πίσω ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτό.

Στὰ παλαιὰ ἀρχεῖα ποὺ περιγράφουν πολεμικὰ γεγονότα, διαβάζοντας τὰ ἔγγραφα νομίζεις πὼς ἀκοῦς τὴν κλαγγὴ τῶν ὅπλων, τὸν καλπασμὸ τῶν ἀλόγων, τὸν στεναγμὸ τῆς αἰχμαλωσίας. Στὰ πολιτικὰ γεγονότα νοιώθεις τὴν ἀγωνία γιὰ τὸ ποθητὸ ἀποτέλεσμα, τὴ συμμετοχὴ στὴν προσπάθεια, τὴν ἀνοδικὴ ἢ καθοδικὴ πορεία, τὴν ψυχοφθόρο κάλπη.

Κάτι ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ τὸ δακτυλόγραφο ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι τρομακτική. Τὸ δακτυλόγραφο ἐπικρατεῖ οὐσιαστικὰ στὸν Μεσοπόλεμο. Κάτι ποὺ ἐπίσης πρέπει νὰ τονισθεῖ εἶναι τὰ ἰδιόχειρα ἔγγραφα κατ'ἀρχὴν τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ ἀρχείου καὶ κάποιων συγγενικῶν προσώπων ἢ συνεργατῶν, συναγωνιστῶν. Μέσα ἀπὸ αὐτὰ δὲν βλέπεις μόνον τὴ δράση τῶν προσώπων αὐτῶν στὸν πολιτικό, στρατιωτικό, διπλωματικὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ τομέα, ἀλλὰ τὴν πορεία ἑνὸς ἔθνους. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν παύει ἀπότομα ἡ ροὴ τῶν ἐγγράφων λόγῳ θανάτου, ὁ μελετητὴς αἰσθάνεται ἕνα κενό. Ἀσυνείδητα σκέπτεται τί συνέχεια θὰ ὑπάρξει. Ὅταν παύουν τὰ ἔγγραφα ἑνὸς προσώπου ποὺ ἦταν ἐνεργὸ τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου, σταματᾶ ἡ σελίδα στὴ μέση. Ἰδιαίτερα συμβαίνει αὐτὸ σὲ περιπτώσεις δολοφονίας μιᾶς προσωπικότητας. Τότε βλέπεις

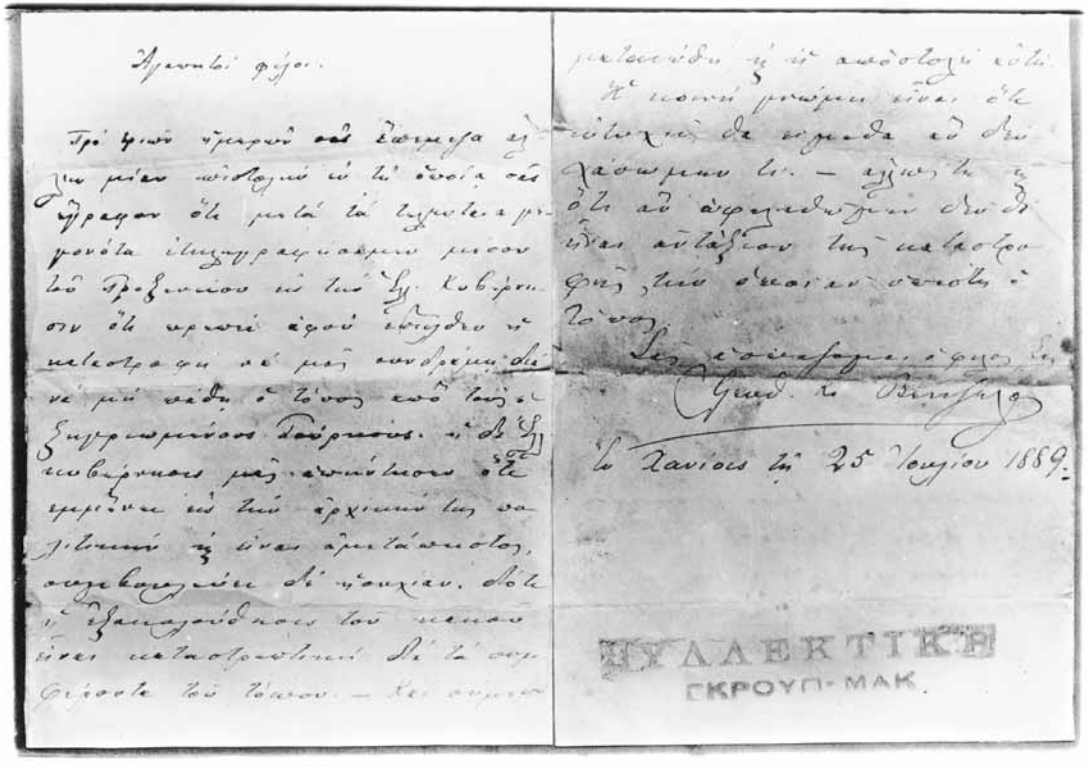

Φωτογραφία ἰδιόχειρης ἐπιστολῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Χανιά, 25 Ἰουλίου 1889) πρὸς φίλους του. Ἐνημερώνει ὅτι τηλεγράφησε στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ συνδράμει τὸν Κρητικὸ Ἀγῶνα, προτοῦ καταστραφεῖ ὁ τόπος, ἀλλὰ αὐτὴ συνέστησε ἡσυχία.

τὸ πλούσιο ἀρχεῖο νὰ διακόπτεται καὶ σκέπτεσαι ἀμέσως γιὰ τὸν ἀντικαταστάτη τῆς προσωπικότητας. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει σήμερα. Τὴν πέννα τοῦ πρωταγωνιστοῦ ἀντικαθιστοῦν οἱ ψυχρὲς σελίδες τῶν γραμματέων. Τὸ ἀπρόσωπο δακτυλόγραφο εἶναι ἁπλᾶ ὑπηρεσιακό. Παλαιότερα οἱ ἄνθρωποι ἔγραφαν οἱ ἴδιοι τὰ κείμενά τους. Αὐτὸ νὰ μὴν ἑρμηνευθεῖ ὡς οἰκονομικὴ ἀνέχεια. Ἦσαν οἱ ἐποχές. Διαπιστώνεις ὅτι ἦσαν πολυγραφώτατοι, ἂν καὶ κάποιοι ἦσαν ἀπαίδευτοι. Γι'αὐτὸ καὶ συναντοῦμε κείμενα ἀνορθόγραφα, ἀσύντακτα, ἀλλὰ μὲ μεγάλο ἐκφραστικὸ πλοῦτο καὶ πνευματικὴ ὡριμότητα.

Τὸ μέλλον τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων τὸ βλέπω σκοτεινό. Πρέπει νὰ διασωθοῦν ὅσα ἀρχεῖα ὑπάρχουν ἀπὸ τὸ παρελθόν, διότι ἐφεξῆς ἡ μορφὴ τῶν ἀρχείων ἀλλάζει. Ἡ ἀλληλογραφία ἔχει ἐκλείψει πρὸ πολλοῦ, ὁ ἠλεκτρονικὸς ὑπολογιστὴς ἐδῶ καὶ χρόνια ἀντικαθιστᾶ ἀνθρώπινους τομεῖς. Δὲν θὰ ὑπάρξουν στὸ μέλλον παρόμοια ἀρχεῖα. Σὲ λίγες δεκαετίες, δὲν θὰ τίθεται ζήτημα παλαιότητας, ἀλλὰ ζήτημα σπανιότητας.

Ἡ μελέτη, ἡ ταξινόμηση, ἡ δημοσίευση ἑνὸς ἀρχείου ὄζει λυχνίας. Ἀπαιτεῖ ὑπομονή, σεβασμὸ καὶ ἀγάπη πρὸς τὸ ὑλικὸ καὶ ἐπειδὴ ἡ πορεία τοῦ ἀρχειονομοῦντος εἶναι μακρά, συναντᾶς καὶ ἀνάλογες ἀντιδράσεις καὶ συναισθήματα. Κάποιοι σὲ ἐνθαρρύνουν, κάποιοι σὲ ἀποθαρρύνουν.

Συνδέεσαι ἄθελά σου μὲ τὰ πρόσωπα ἑνὸς ἀρχείου. Ἴσως αὐτὸ φαίνεται φαιδρό, περίεργο. Μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα κρατᾶς στὰ χέρια σου τὴ ζωή τους. Στὶς περιπτώσεις μάλιστα τῶν οἰκογενειακῶν ἀρχείων, παραλαμβάνεις μία προσωπικότητα ἀπὸ τὴν ἐφηβική της ἡλικία μέχρι τὸν θάνατό της. Παρακολουθεῖς τὴν ὁρμὴ τῆς νεότητας, τὴ δύναμη τῆς ὡριμότητας, τὴ σύνεση τοῦ γήρατος. Καὶ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι ἕνας τομέας ποὺ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Τὰ πρῶτα χρόνια ὁ γράφων εἶναι νέος, τὸ χέρι του σταθερό, ἡ γραφή του καλή, ἐνῷ ὅταν γηράσκει τὸ χέρι του τρέμει, ὁ χαρακτήρας ἀλλάζει. Μελετώντας αἰσθάνεσαι κάποια οἰκειότητα. Γι' αὐτὸ καὶ συνήθως ὁ ἱστορικὸς δὲν περιορίζεται σὲ μία μόνο μελέτη γιὰ μία προσωπικότητα, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ γράφει προσπαθώντας νὰ καλύψει πολλὲς πλευρές.

Ὅσοι ἔχομε τὴ δυνατότητα νὰ ἐρευνοῦμε τὴν ἱστορία μέσῳ τῶν ἀρχείων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀποκαλύπτουν ὄχι μόνον τὸν κόσμο τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς διπλωματίας, ὄχι μόνον τὶς στιγμὲς τοῦ πολέμου καὶ τῆς καταστροφῆς, ὄχι μόνον τὶς ἐποχὲς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ τὸν πόνο τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων, σκεπτόμαστε πολὺ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θαῦμα ποὺ λέγεται ζωή.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ:
Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΛΛΕΓΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
2004

Τὰ βιβλία ἔχουν τὴ δική τους μοῖρα, ἔλεγαν οἱ Ἀρχαῖοι· *κάθε βιβλίο καὶ μιὰ ἱστορία*, σήμερα θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανείς. Στὴν οὐσία, καὶ οἱ δύο ρήσεις ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα. Ποιό; Τὸ ἑξῆς: Καθὼς ἀρχίζει ἕνα ἐγχείρημα νοητικό, μιὰ συγγραφικὴ περιπέτεια μὲ ἄλλα λόγια, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀποδύεται σὲ αὐτὴν ποτὲ δὲν ξέρει ποῦ θὰ καταλήξει. Ἤ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικά: Ὅλοι μας λίγο-πολὺ εἴμαστε σὰν τὸν Χριστόφορο Κολόμβο. Γιὰ ἄλλοῦ ξεκινᾶμε νὰ πᾶμε, ἀλλοῦ βρισκόμαστε – καί, συχνά, ἀφότου φτάσουμε, ἀλλοῦ νομίζουμε ὅτι βρισκόμαστε.

Ἔτσι ἔγινε καὶ μὲ τὸ βιβλιαράκι ποὺ τώρα παρουσιάζεται· *Μικρασιατικὴ Περιπέτεια: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο Ἑλλάδος*· γράφτηκε κάτω ἀπὸ συνθῆκες φαινομενικῶς ἀσυνήθεις μὰ στὴν οὐσία συνήθεις – κοινὸς τόπος, ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ἕνας φιλόλογος. Ἡ ἔρευνα θεωρητικῶς δὲν παρουσίασε προβλήματα, ἐνῶ, παράλληλα, τὸ θέμα ἦταν εὐχερές, βατό, «χωρὶς ἀγκάθια». Καὶ ὅμως… αὐτὸ τὸ φαινομενικῶς βατὸ θέμα περιέκλειε πολλὰ ὄχι ἁπλῶς προβλήματα ἀλλά, σχεδόν, αἰνίγματα. Καὶ πάλι ὅμως… ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν θὰ παρουσίαζε δυσχέρειες, ἂν –ὅπως πρῶτος θέλησε ὁ Πλάτων καί, πολὺ ἀργότερα, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος– ἡ Ἱστορία καὶ γενικῶς ἡ Ἐπιστήμη ὑπαγόρευε στὴν πολιτικὴ τὸ *δέον*. Ὅπως ὅμως ὅλοι γνωρίζουν ἀκόμη καὶ σήμερα, γίνεται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Πράγματι, ἀλλοίμονο στὴν Ἱστορία, ἂν δὲν σπεύσει νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς βραχυπρόθεσμης πολιτικῆς σκοπιμότητας.

Μπορεῖ, βεβαίως, νὰ ἀναζητήσει κανεὶς τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο τώρα ἐξηγοῦνται ὅλα αὐτά. Εὐελπιστῶ ὅτι ἡ ἀπάντησή μου θὰ εἶναι σαφής: Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν εἶναι ὄχι μόνο θεμιτὸ ἀλλὰ οὔτε κἂν δυνατὸ νὰ σταματήσει· ἀενάως προχωράει· καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει διαφορετικά, διότι, ἂν ἡ ἔρευνα σταματοῦσε, τότε θὰ ἔπαυε νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιστήμη.

Σαφὲς εἶναι ὅτι ἐπιστήμη σημαίνει γνώση συστηματική, ποὺ ἀφεύκτως τείνει ἀπὸ τὸ μερικὸ στὸ ὁλικό· ἡ διακοπή, ἑπομένως, τῆς ἔρευνας θὰ σήμαινε πὼς ὁ ἄνθρωπος κατέχει τὸ σύνολο τῆς γνώσης. Προσωπικῶς δὲν νομίζω ὅτι κάτι τέτοιο ἔχει, ἕως τώρα, ἐπιτευχθεῖ, ἐφόσον ἡ ἁπλῆ *ἐκ νέου* ἀνάγνωση

Ἡ πρόσοψη τοῦ ξενοδοχείου "Μεγάλη Βρετανία", στὴν Ἀθήνα (περὶ τὸ τέλος τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πόλεμου).

κειμένου κλασσικοῦ καὶ ἐπὶ αἰῶνες πολυσυζητημένου, ὅπως π.χ. οἱ «Ἱστορίες» τοῦ Θουκυδίδη, θέτει στὸν τωρινὸ ἱστορικὸ προβλήματα *ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός*· ἄρα εὔκολα καταλαβαίνει κανεὶς τί μπορεῖ νὰ γίνει μὲ ἄλλα κείμενα, τῶν ὁποίων ἡ προσέγγιση ἀκροθιγῶς καὶ μόνον ἔχει ἐπιχειρηθεῖ.

Λοιπὸν *ἐν κατακλεῖδι*: Ἂν τὸ βιβλιαράκι μου αὐτὸ θεωρηθεῖ *ἀναθεωρητικό*, ἐπιτυχὴς θὰ εἶναι αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμός· καὶ τοῦτο, διότι ἀναθεώρηση σημαίνει ἐπιστήμη – τίποτα περισσότερο ἀλλὰ καὶ τίποτα λιγότερο.

Καὶ τώρα, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τεκμηριώσω τὸν πράγματι ἀναθεωρητικὸ χαρακτήρα τῆς *ἀνὰ χεῖρας* μικρῆς μου μελέτης, παρουσιάζοντάς σας δύο θέματα τὰ ὁποῖα πιστεύω ὅτι, χάρη στὴν ἔρευνα τὴ σχετικὴ μὲ τὸ Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο, μποροῦν πιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν ἀπὸ ὀπτικὴ γωνία διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συμβατική. Ποιὰ εἶναι τὰ θέματα αὐτά; Τὰ ἑξῆς:

α) *Ἡ* ***Μικρὰ Ἀσία.*** Τὸν νηφάλιο ἐρευνητὴ σαφῶς προβληματίζει ὁ ρόλος τὸν ὁποῖο τὸ μικρασιατικὸ ζήτημα ἔπαιξε καὶ συνεχίζει νὰ παίζει στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων. Διαισθάνεται, πράγματι, κανεὶς πὼς ὑπάρχει λανθάνον "ράγισμα", ποὺ διαχρονικῶς ἁπλώνεται σὲ ὁλόκληρο, σχεδόν, τὸ φάσμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. Τὴν ὕπαρξη τοῦ "ραγίσματος" αὐτοῦ πρῶτοι οἱ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος και Arnold Toynbee ἐπιστημονικῶς ἀνέλυσαν.[1] Καὶ δὲν νομίζω πὼς εἶναι χωρὶς –ἐπιστημονικὴ– σημασία ἡ *οἱονεὶ* βουβὴ δυσπιστία ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται μεταξὺ ὅσων κατάγονται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ αὐτῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ Πελοπόννησο.

Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ δυσπιστία συχνὰ προκαλεῖ γέλιο σὲ ὅποιους τὴ διαπιστώνουν, ἀλλὰ καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐπιφέρει καὶ προβληματισμό. Εἶναι σαφές, πράγματι, ὅτι οἱ ἱστορικὲς μεταπτώσεις τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου ἔχουν στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀντανάκλαση –καὶ συνεπῶς ἐπίδραση– διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ προκαλοῦν οἱ *ἀνὰ τοὺς αἰῶνες* περιπέτειες τοῦ Μοριᾶ καί, εὐρύτερα, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Νησιῶν τοῦ Ἰονίου Πελάγους. Ἔτσι, ὀφείλω νὰ ὑπογραμμί-

1. ... ***Ἡ Ἀσία, ἡ χώρα δηλαδὴ ἐν ᾗ ἀνέκαθεν τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ πνεῦμα παρήγαγεν ἁπάσας τὰς κατὰ τοῦ νέου θρησκεύματος ἀντιδράσεις.*** (Βλ. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τόμ. δέκατος ἕκτος: *Ἐπίλογος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα: Γαλαξίας, 1972 [ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ 1886], σ. 166. Ὁ ἐθνικός μας ἱστορικός, μιλῶντας ἐδῶ γιὰ τὴν «Ἀσία» ἐννοεῖ κυρίως τὴ Μικρὰ Ἀσία.) Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilisations* (Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη: Houghton Mifflin, 1922), σ. 107 ἐπ.

σω ὅτι ἡ λύση τοῦ μικρασιατικοῦ μυστηρίου ἐντυπωσιακῶς ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὶς περιπέτειες τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου Ἑλλάδος. Καὶ γιὰ νὰ μὴ μακρηγορῶ: Ἡ Παλαιστίνη ὑπῆρξε ὁ χῶρος γέννησης τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία τὸ λίκνο του. Ὁ Χριστὸς ὅμως σταυρώθηκε στὰ Ἱεροσόλυμα, ἐνῶ λίγο ἀργότερα κάθε λογῆς αἱρέσεις καὶ "προαιρέσεις" ἀναφάνηκαν στὶς ἐκκλησίες τὶς *ἐν τῇ Ἀσίᾳ*. Τὰ κείμενα τόσο τῶν Εὐαγγελίων ὅσο καὶ τῆς *Ἀποκαλύψεως* τοῦ Ἰωάννου εἶναι *ἐν προκειμένῳ* σαφῆ. Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, ἡ ἀκροθιγὴς ἔστω μελέτη τῆς Ἱστορίας δείχνει ὅτι ἔδαφος πρόσφορο στὴ διάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου ὑπῆρξε ἡ Εὐρώπη – ἡ Βόρεια, ἡ Ἀνατολικὴ καὶ ἡ Δυτική. *Ἐξ οὗ* καί, ὅσον ἀφορᾶ τὸ ὅλο θέμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διαμορφώθηκαν, μέσα στοὺς αἰῶνες, δύο τάσεις: Τὴ μία ἐξέφρασε ἡ Ρώμη – καὶ τοῦτο παρὰ τὸν ρόλο πού, στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, λέγεται πὼς εἶχε στὴν ἐξαπόλυση τῶν Σταυροφοριῶν.[2] Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν Παπωσύνη, ἡ προσπάθεια ἐπιστροφῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ἀρχική του ἑστία δὲν ἔχει μεγάλο νόημα: ***...καὶ ὅσοι ἐὰν μὴ δέξωνται ὑμᾶς, ἐξερχόμενοι ἀπὸ τῆς πόλεως ἐκείνης καὶ τὸν κονιορτὸν ἀπὸ τῶν ποδῶν ὑμῶν ἀποτινάξατε εἰς μαρτύριον ἐπ' αὐτούς...*** ἐμφαντικῶς ἐπιτάσσεται στὴν Καινὴ Διαθήκη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰησοῦ Χριστό.[3] Διαμετρικῶς ἀντίθετη ὅμως ὑπῆρξε ἡ *ἐν προκειμένῳ* στάση τῶν βασικῶν ρευμάτων τῆς καλβινιστικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ – ὅπως αὐτὸς διαμορφώθηκε κυρίως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Σύμφωνα, πράγματι, μὲ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, ἡ «ἐπιστροφὴ τῆς Βίβλου στὶς ἀρχικές της ἑστίες»[4] ἀποτελεῖ ὅρο *ἐκ τῶν οὐκ ἄνευ* ὅσον ἀφορᾶ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ Θείου Σχεδίου γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἑπομένως, πρέπει *ἐν πολλοῖς* νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἵδρυση ἀμερικανικῶν σχολείων στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια.

β) ***Τὸ ζήτημα τοῦ διώνυμου: Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ Ἰωάννης Μεταξᾶς.*** Γιὰ τὸν Βενιζέλο λίγο-πολὺ τὰ ξέρουν ὅλοι – καί, ἂν δὲν τὰ ξέρουν, μποροῦν νὰ τὰ μάθουν. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ, ἂν καὶ αὐτὸς ἀποτελεῖ μορφὴ κομβικὴ τῆς Σύγχρονης Ἱστορίας τοῦ τόπου μας. Θὰ μποροῦσε, μάλιστα, νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι, κατὰ τὸν 20ὸ αἰώνα, ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πόλους

2. Βλ. ἐνδεικτικῶς Eugène Asse, *La France aux croisades* (Παρίσι: Firmin-Didot, 1897), σσ. 19-20.

3. *Κατὰ Λουκᾶν*, θ΄, 5.

4. Charles Troubridge Riggs, *History of the work of the American Board for Foreign Missions in the Near East and more especially in Turkey, 1819 till 1934* (χ.τ., χ.ἔ. [δακτυλόγραφο]), σ. 5.

τοῦ Ἑλληνισμοῦ· ὁ ἄλλος πόλος σαφέστατα ἦταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο προσωπικοτήτων πάντως ἀναπτύχθηκαν ρεύματα τὰ ὁποῖα καθοριστικῶς διαμόρφωσαν τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Ὁ Μεταξᾶς ἀναμφιβόλως ἔτρεφε ἐκτίμηση πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Βενιζέλου· καὶ εἶναι *ἐν προκειμένῳ* χαρακτηριστικὸ πὼς στὸ *Ἡμερολόγιό* του (στὸν βαθμὸ τουλάχιστον στὸν ὁποῖο ἐγὼ τὸ ἔχω μελετήσει) δὲν ὑπάρχουν ἐκφράσεις κακοπροαίρετες ἐναντίον ἐκείνου τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τιμᾶται σήμερα.

Ποιὰ λοιπὸν ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς μεταξύ τους διαμάχης; Ὁ Μεταξᾶς ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων εἶχε ἀφήσει νὰ φανεῖ πὼς δὲν τοῦ ἄρεσε, δὲν τοῦ πήγαινε ἔστω ἡ *οἱονεὶ* ὑποταγή του, ὅσον ἀφορᾶ τὰ στρατιωτικὰ ζητήματα, σὲ τυχὸν κελεύσματα τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας·[5] εἶχε ὅμως τὴν παρρησία νὰ πεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1912, πὼς σκόπευε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ στράτευμα.[6] Καὶ αὐτό, στὴν πραγματικότητα, ἔκανε, ὅταν διαφώνησε μὲ τὸν τότε πρωθυπουργὸ στὸ θέμα τῆς ἐκστρατείας τῶν Δαρδανελλίων, ὅσον ἀφορᾶ τὴν

5. Τὸν Μεταξᾶ εἶχε ἐνοχλήσει ἰδιαίτερα ἡ ἧττα τῆς V μεραρχίας στὴν Μπάνιτσα: *…Τί νίκαι, τί θρίαμβοι! Μόνον ὁ Μαθιόπουλος μᾶς τὰ ἔκαμε θάλασσα.* (*Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο.* Ἐπιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, τόμ. δεύτερος [Ἀθήνα, χ.ἔ], σ. 176 [ἐπιστολὴ στὴ γυναίκα του, γραμμένη στὴ Θεσσαλονίκη, στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1912].) Ἡ ἀντίδραση τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν στὴν ἧττα αυτήν, ποὺ ἀποδείχθηκε ἁπλὸ ἀτύχημα, ὑπῆρξε σπασμωδικὴ – καὶ αὐτὸ προβληματίσε πολὺ τοὺς στρατιωτικούς: *Ἐνῷ οὕτως εἶχον τὰ πράγματα…καταφθάνει τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν διατάσσον τὴν ἀποστολὴν μιᾶς Μεραρχία καὶ δὴ τῆς Ι Μερ. εἰς Σκάλαν Ἐλευθεροχωρίου, τὴν ἐπιβίβασιν αὐτῆς ἐπὶ ἀτμοπλοίων, τὴν μεταφορὰν αὐτῆς εἰς Βόλον καὶ ἐκεῖθεν μετάβασιν αὐτῆς διὰ Λαρίσσης εἰς Σαραντάπορον, πρὸς κατάληψιν τῶν ἐκεῖ Στενῶν καὶ ἀναχαίτισιν τῆς πρὸς Θεσσαλίαν ἢ καὶ τὰς Ἀθήνας τουρκικῆς προελάσεως.* (Ξενοφῶντος Στρατηγοῦ, *Ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1912* [Ἀθήνα: ἐφημερίδα *Ἑλληνική*, 1932], σ. 115.)

6. *Πρόκειται, λέγουν, νὰ μᾶς ἀνταμείψουν, κλπ. Ἐγὼ τὰ ἐβαρέθηκα ὅλα αὐτά. Χαρίζω καὶ τὶς δόξες καὶ τοὺς προβιβασμούς. Θὰ κάμω μέχρι τέλους τὸ καθῆκον μου, ἕως ὅτου κλείσωμεν τὴν εἰρήνην, καὶ τότε ἔχω σκοπόν, ἅμα ἡσυχάσωμεν, νὰ παραιτηθῶ καὶ ν' ἀφοσιωθῶ στὸ σπητάκι μου. Ἀρκετὰ ἐργάσθηκα διὰ τοὺς ἄλλους· τώρα θέλω νὰ εὐτυχήσω καὶ ν' ἀπολαύσω κοντά σου ὅσα ὠνειροπόλησα, ὥς νὰ ἀναθρέψωμεν τὰ παιδάκια μας. Ἴσως θὰ εἶμαι ταγματάρχης, καὶ τότε δὲν θὰ ἔχω ἀνάγκην νὰ περιμένω δύο χρόνια διὰ νὰ πάρω τὴν σύνταξιν τοῦ ταγματάρχου. Τὸ μόνον ποὺ θὰ κοιτάξω εἶναι νὰ εὕρω μιὰ δουλειά. Τώρα, μὲ τόσας κατακτήσεις καὶ μεγάλωμα τῆς Ἑλλάδος, θὰ γεννηθοῦν καὶ πολλὲς δουλειές.* (*Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο.* Ἐπιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, τόμ. δεύτερος, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 178 [ἐπιστολὴ στὴ γυναίκα του, γραμμένη στὴ Θεσσαλονίκη, στὶς 23 Νοεμβρίου 1912].)

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κατὰ τὴ συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης.
Πίσω του βαδίζουν οἱ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος καὶ Ἀνδρέας Μιχαλόπουλος.

ὁποία τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ναυτικοῦ εἶχε πρῶτο ἐκφράσει τὴν ἀντίθεσή του ἤδη κατὰ τὸ διάστημα ποὺ ἐπακολούθησε τὴν εἴσοδο στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ.[7] Ὅμως, ἂς τὸ ποῦμε καὶ διαφορετικά:

7. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. – Πολεμικὴ ἔκθεσις, *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913*, τόμος Α΄ (Παράρτημα), Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932, σσ. 491-492, ἔγγραφο ἀρ. 1437: «Ἔκθεσις ἐκτελεσθείσης ἀναγνωρίσεως εἰς Καλλίπολιν τὴν 18-19. XII -12»: …*Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Σούβλα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οὐδεμία ὀχύρωσις ὑπάρχει, ἄρχεται ὁ διπλοῦς κόλπος τῆς Ἀναφάρτης. Καὶ εἰς μὲν τὸν βόρειον εἶναι δυνατὴ ἀπόβασις, ἀλλὰ ἡ κατόπιν πεδιὰς περιορίζεται ὑπὸ λιμνοθαλάσσης καὶ ἑλῶν, ἐμποδιζόντων τὴν ἐλευθέραν κίνησιν τῶν στρατευμάτων, ὁ δὲ νότιος κόλπος εἶναι καταλληλότατος, καθόσον ἐπιτρέπει τὴν προσέγγισιν μεγάλου ἀριθμοῦ πλοίων καὶ τὸ ἀμέσως κατόπιν ἔδαφος εἶναι κατάλληλον διὰ κινήσεις στρατευμάτων πάντων τῶν ὅπλων· παρετηρήσαμεν ὅμως ὅτι τὸ μέρος τοῦτο φυλάσσεται, καθόσον εἴδομεν σκηνάς τινας, ἐπίσης δέ, ἐκ πληροφοριῶν τῶν ναυτικῶν, ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Καβὰ Τεπέ, ὅπερ περιορίζει πρὸς νότον τὸν εἰρημένον κόλπον, ὑπάρχουσι πυροβολεῖα, τὰ ὁποῖα, ἂν εἶναι πυροβολεῖα ἐκ βαρέων πυροβόλων, θέλουσιν ἐμποδίσῃ* [sic] *τὴν προσέγγισιν εἰς τὸν ἀνωτέρω κόλπον. Τὰ πυροβολεῖα ταῦτα ὅμως ἐκ τῆς ἀποστάσεως ἐξ ἧς παρετηρήσαμεν τὸ ἄνω ἀκρωτήριον, περίπου δύο μιλίων, δὲν*

Ὁ Βενιζέλος χαιρετίζει τὸν Σοβιετικὸ ἀντιπρόσωπο στὴ συνδιάσκεψη τῆς Λωζάννης· ἀριστερά, ὁ Ἀνδρέας Μιχαλόπουλος.

Ὁ Βενιζέλος ἦταν ἕνας ἔξοχος διπλωμάτης (φαίνεται αὐτὸ στὴ σελ.23 τῆς μικρῆς μου μονογραφίας)· ὁ Μεταξᾶς ἕνας πρώτου διαμετρήματος ὀργανωτικὸς νοῦς· καὶ ὁ βασιλιὰς ὁ μεταξύ τους συνδετικὸς κρίκος. Αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1915. Ὁ λαὸς ψήφισε τὸν Βενιζέλο γιὰ νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος, καλῶς ἢ κακῶς, συμβουλευόταν τὸν Μεταξᾶ. Δὲν ἦταν ἐπιταγὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ νὰ τὰ σπάσουν μεταξύ τους.

Τοῦτο, μὲ λίγα λόγια, σημαίνει ὅτι ὁ Διχασμὸς τῶν Ἑλλήνων δημιουργήθηκε, προκλήθηκε, στήθηκε. Καὶ τὸ μέγα ἐρώτημα εἶναι: Ποιὸς τὸν ἔστησε;

Θὰ εἶμαι ὄχι ἁπλῶς εἰλικρινὴς ἀλλὰ σαφὴς – καὶ βραχύς: Ὅσον ἀφορᾶ τὴν περίοδο 1912-1917 ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀποδείξεις· ἄρα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει ἀκόμα. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τὴν τραγικὴ περίοδο 1920-1922, τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ, ἐφόσον εὐκρινῶς τὰ ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Μεταξᾶς. Λυπᾶμαι πολὺ ποὺ βρίσκομαι ἀναγκασμένος ραγδαίως νὰ συνοψίσω τὶς σχετικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ *φίλη μὲν ἡ* μνήμη ἀνθρώπων νεκρῶν μά,

ἀντελήφθημεν. Κάτωθι τοῦ σημείου τούτου πᾶσα ἀπόβασις εἶναι ἀδύνατος καὶ λόγῳ τῆς φύσεως τῆς ἀκτῆς καὶ λόγῳ τῆς γειτνιάσεως τοῦ ὀχυροῦ Σέδουλ-Μπάχρ.

δυστυχῶς, *φιλτέρα ἡ ἀλήθεια*. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅ,τι σήμερα εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίζει κανείς, τὸν διχασμὸ τῆς περιόδου 1920-1922 τὸν ἔστησε, ἴσως ἀκούσια, ὁ Δ. Γούναρης· γιὰ αὐτὸ καὶ τὸ πικρό, τὸ μαῦρο του τέλος συνιστᾶ τὴ μόνη, ἴσως, περίπτωση στὴ σύγχρονή μας Ἱστορία κατὰ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πὼς πράγματι ἔγινε κάθαρση.

Σπεύδω νὰ ἀνακεφαλαιώσω: Ἡ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἔχει, τελικῶς, ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Ἀνατολία. Αὐτὸ φυσικὰ οἱ Τοῦρκοι δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ τὸ δεχθοῦν, γιατὶ θὰ σήμαινε τὸ τέλος τους ὡς λαοῦ. Ἔτσι, ὅπως στὰ πλαίσια τῆς μαρξιστικῆς ὁρολογίας θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανείς, ὁ Μουσταφᾶ Κεμὰλ ἐξελίχθηκε σὲ ἔκφραση τῆς τότε βούλησης τοῦ λαοῦ του καί, ἑπομένως, σὲ ἐνσάρκωση τῶν *ἐν δεδομένῳ τόπῳ* τάσεων μιᾶς ἱστορικῆς στιγμῆς. Δὲν ἦταν λοιπὸν δυνατὸν νὰ νικηθοῦν οἱ Τοῦρκοι – κάτι ποὺ γρήγορα κατάλαβε ὁ Ἑλληνικὸς Λαός.[8] Ἀλλὰ ἐδῶ χρειάζεται πολλὴ προσοχή: Τὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἡττηθεῖ ἡ τουρκικὴ πλευρὰ δὲν σήμαινε ἀναγκαστικῶς τὴν καταστροφὴ τῆς ἑλληνικῆς. Μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μία ἔντιμη καὶ ἀμφιπλεύρως καρποφόρα διευθέτηση· καὶ αὐτὸ μποροῦσε νὰ γίνει εἴτε διπλωματικῶς, χάρη στὸν Βενιζέλο, ἢ στρατιωτικῶς, *βάσει* τῶν ἱκανοτήτων τοῦ Μεταξᾶ. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὅμως, ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὰ προηγούμενα τῶν κατὰ τὸ 1897 καὶ τὸ 1912 ἑλληνοτουρκικῶν πολέμων, ἤθελε νὰ διευθύνει τὶς ἐπιχειρήσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ *πόστο* πολιτικὸ – ὡς ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν μὲ ἄλλα λόγια· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ ἤθελε ὁ Γούναρης...[9]

8. *Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο*, ἐπιμέλεια Παν. Μ. Σιφναίου, τόμ. τρίτος (Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1964), σσ. 82-83: *Ἠρώτησα: Διατί ἀνησυχεῖ ὁ κόσμος; Τί φοβεῖται; Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἀπήντησε: Ὁ κόσμος φοβεῖται, ὅτι θὰ χάσωμεν τὴν ἐκστρατείαν, ὅτι δὲν δυνάμεθαν στρατιωτικῶς νὰ νικήσωμεν.* (Ἀπὸ τὸ μνημόνιο τῆς συνομιλίας τῆς 29ης Μαρτίου 1921.)

9. *Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο*, τόμ. τρίτος, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σσ. 81-82: ...*Καὶ ἐπιμένω εἰς τὰς εὐθύνας. Διότι ἄνευ εὐθύνης δὲν ὑπάρχει διοίκησις. Πολὺ διαφορετικὰ διοικεῖ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει, ὅτι ὅ,τι κάμνει βαρύνει ἄλλον, ἀπ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἔχει πράγματι ὅλας τὰς εὐθύνας τῶν ἔργων του. Δι' αὐτὸ σᾶς ἐπαναλαμβάνω· ἀφήσατε τὰ στρατηγεῖα καὶ τὰ ἐπιτελεῖα. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν θὰ ἀναλάβῃ τὸ καθαυτὸ ἔργον του μὲ ὅλας τὰς συμπαρομαρτοῦσας εὐθύνας. Πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ τὸ διεξαγάγῃ.*

Εἰς μάτην ἀνέμενον τὴν φυσικὴν ἀπάντησιν: Λοιπόν, ἀναλαμβάνεις ἐσὺ νὰ γίνῃς Ὑπουργός;

Ἀντὶ τούτου ὁ κ. Γούναρης μοῦ εἶπε: Δὲν πρόκειται περὶ Ὑπουργοῦ καὶ τοῦ ἔργου

…Ἐνῶ παράλληλα, τὸ καθεστὼς τοῦ ὁποίου αὐτὸς ἦταν ἡ ψυχὴ ἀπέρριψε καὶ τὴν ἀπὸ τὸν Ἐλ. Βενιζέλο προσφορὰ ὑπηρεσιῶν – ἔστω καὶ σὲ ἐπίπεδο *οἱονεὶ* παρασκηνιακό.[10] Καὶ ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ καὶ –τὸ ἐξ ἴσου σπουδαῖο– ἡ κυβέρνηση Γούναρη ἐπέτρεψε τὴ δημιουργία κλίματος τέτοιου, μέσα στὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε ἡ συστηματικὴ καὶ ἐπιχειρησιακῶς ἀνώφελη καταστροφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.[11] Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ σὲ βάρος τῶν Χριστιανῶν τραγικὰ γεγονότα τοῦ 1922 μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν (ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ λογοτεχνικὲς μαρτυρίες[12]) ὡς ἀντίποινα γιὰ προηγούμενες ἀγριότητες σὲ βάρος τῶν Μουσουλμάνων.[13] Ποιὸς τὰ λέει αὐτά; Οἱ Τοῦρκοι; Δυστυχῶς ὄχι μόνον αὐτοί…[14]

του. Νομίζεις, ὅτι δὲν τὰ γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς αὐτά; Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς κοινῆς γνώμης, περὶ τοῦ κοινοῦ πόθου. Ὁ κόσμος βρίσκεται ἐν ἀγωνίᾳ καὶ θέλει τὸν Βασιλέα ἐπὶ κεφαλῆς. Θέλει τὸ Ἐπιτελεῖον. Καὶ ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς, ἐν ἀνάγκῃ πρέπει καὶ νὰ θυσιασθῇ ὁ Βασιλεὺς ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους. Καὶ πρέπει νὰ γίνῃ τὸ Ἐπιτελεῖον. Πρέπει νὰ ἐκτελέσωμεν τὸν κοινὸν πόθον.

Τὸν διέκοψα: Μὰ διατί δὲν θέλετε νὰ φωτίσητε τὴν κοινὴν γνώμην; …Εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀλήθειαν, εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον καθαρά: Ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις, ἡμεῖς διοικοῦμε, ἡμεῖς ἔχομεν τὰς εὐθύνας καὶ εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὰ βγάλωμεν πέρα. Ὁμιλήσατε μετὰ θάρρους, μετὰ σθένους.

Ὁ κ. Γούναρης μὲ διέκοψε: Τέλος πάντων ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις καὶ κρίνομεν ἀναγκαῖον τὸν θεσμὸν αὐτόν. Ἔχομεν ἀποφασίσει νὰ ἀνασυστήσωμεν τὸ παλαιὸν Ἐπιτελεῖον. Δὲν πρόκειται νὰ συζητήσωμεν ἂν εἶναι συμφέρον ἢ ὄχι. Πρόκειται νὰ μᾶς εἰπῇς ἂν δέχεσαι νὰ συμμετάσχῃς. Εἶπες ὅτι ὑπὸ τὸν κ. Δούσμανην δὲν εἰμπορεῖς νὰ ὑπηρετήσῃς. Λοιπὸν τώρα πρόκειται νὰ εἴπῃς ἂν δέχεσαι σὺ νὰ γίνῃς ἀρχηγός.

Ἀπάντησα, ὅτι μετὰ ἀπὸ ὅσα εἶπα κατὰ τοῦ θεσμοῦ, δὲν δέχομαι.

10. Βλ. Doros Alastos, *Venizelos* (Λονδῖνο: Percy Lund Humphries, 1942), σσ. 206-209, ὅπου καὶ σαφῶς φαίνεται ἡ προσωπικὴ εὐθύνη του Γούναρη.

11. Βλ. χαρακτηριστικῶς Arnold J. Toynbee, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 259 ἑπ.· Halidé Edib, *The Turkish Ordeal* (Λονδῖνο: John Murray, 1928), σσ. 308-310· René Puaux, *Ὁ θάνατος τῆς Σμύρνης*. Μετάφραση: Ἄννα Κατρᾶ. Εἰσαγωγή-Σχόλια: Νίκος Χ. Βικέτος (Ἀθήνα: Εἰρμός, 1992), σ. 26.

12. Ἠλία Βενέζη, *Τὸ νούμερο 31328. Τὸ βιβλίο τῆς σκλαβιᾶς* (Ἀθήνα: Ἑστία, χ. ἔ. [τέταρτη ἔκδοση]), σσ. 74, 121 καὶ ἰδίως σ. 89.

13. Γιὰ τὶς ὁποῖες, ἐννοεῖται, δὲν ἦταν ὑπεύθυνος ἀποκλειστικῶς ὁ Γούναρης.

14. *Τὴν 2/15 Μαΐου ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου κατελάμβανεν… τὴν Σμύρνην. Δυστυχῶς ὅμως ἡ κατάληψις αὕτη προεκάλεσε αἱματηροτάτας σκηνὰς ἐν Σμύρνῃ κατὰ τῶν Τούρκων κατοίκων, τὰς ὁποίας ὡς Ἕλληνες προτιμῶμεν νὰ παρέλθωμεν ἐν σιγῇ, ἀλλ' ἕνεκα τῶν ὁποίων συνεκροτήθη ὑπὸ τῶν Συμμάχων ἐξεταστικὴ ἐπιτροπή, ἥτις μεταβᾶσα ἐπὶ τόπου ἠρεύνησε τὰ συμβάντα καὶ τὰ*

Γενικῶς, στὸν ἱστορικὸ δὲν ἀρέσει ὁ ρόλος τοῦ κριτῆ· ἔρχονται ὅμως στιγμὲς κατὰ τὶς ὁποῖες ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναλάβει αὐτὸν τὸν ρόλο. Προσωπικῶς, ξεκίνησα νὰ γράψω τὴν ἱστορία τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου· καὶ κατέληξα νὰ βιώσω τὸ δρᾶμα καὶ τοῦ Βενιζέλου μὰ καὶ τῶν ἄλλων ἱκανῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχε τότε ἡ Ἑλλάδα. Καὶ σᾶς τὰ λέω αὐτά, γιατί, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, αὐτὸς εἶναι ὁ –μόνος– μηχανισμὸς τοῦ Διχασμοῦ τῶν Ἑλλήνων: Νὰ τοποθετοῦνται τετράγωνοι πάσσαλοι σὲ στρογγυλὲς τρύπες, ὅπως λένε οἱ Ἀμερικανοί, ἢ νὰ πηγαίνουν ἄνθρωποι ἐμφανῶς περιορισμένων ἱκανοτήτων νὰ κάνουν δουλειὰ ποὺ καὶ οἱ ἴδιοι καταλαβαίνουν πὼς δὲν μποροῦν νὰ φέρουν σὲ πέρας.[15] Γιὰ αὐτὸ καὶ ἐγώ, ἀναλαμβάνοντας στιγμιαῖα ρόλο ποὺ καθόλου δὲν μοῦ ἀρέσει, σᾶς τονίζω ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ προσάψει κατηγορία στὸν Βενιζέλο, ἐπειδὴ –δῆθεν– ἀπέφυγε δραστικῶς νὰ παρέμβει γιὰ νὰ σωθοῦν οἱ Ἕξ. Τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων ἂς τὴν κρίνει ὁ Θεός· τὰ ἔργα τους ὅμως στὸν κόσμο τοῦτο ὀφείλουμε νὰ τὰ κρίνουμε καὶ ἐμεῖς, ἐπειδή...

Τὰ ἄνω τοῦ Θεοῦ· τὰ κάτω καὶ ἡμῶν.

Ἂν οἱ Ἕλληνες τὰ ξεχάσουν αὐτά, θὰ τὰ ξαναπάθουν – καὶ τὸ χειρότερο ἀπὸ ὅλα, ὀρθῶς θὰ τὰ ξαναπάθουν.

αἴτια αὐτῶν. Ἡ ἔκθεσις αὐτὴ μᾶς ἐπιρρίπτει βαρυτάτην εὐθύνην διὰ τὰ συμβάντα ταῦτα καὶ συνετέλεσεν ὄχι ὀλίγον εἰς δυσμενῆ κρίσιν περὶ τῆς ἱκανότητος ἡμῶν ὅπως διοικήσωμεν ἀλλοεθνεῖς λαούς. Ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἀλήθειαν, διὰ νὰ διορθώσωμεν τὰ ἐλαττώματά μας... (*Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ [1915-1935], ὅπως τὴν ἐξέθεσαν εἰς σειρὰν ἄρθρων των οἱ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ Ἰωάννης Μεταξᾶς*, Ἀθήνα: *Ἐθνικὸς Κῆρυξ*, 1935, σ. 210.) Βλ. ἐπίσης A. J. Toynbee, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 35: *Within a few hours of the landing, the* [Greek] *troops committed a bad massacre in the city...* (πρβλ. σσ. 271-272)· Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor, 1919-1922* (Λονδῖνο: Allen Lane, 1973), σσ. 89-90· Halidé Edib, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 22 (σημ. 5). Ὅσον ἀφορᾶ τὶς σὲ βάρος Ἑλλήνων θανατικὲς καταδίκες ποὺ ἐπιβλήθηκαν μετὰ ἀπὸ ἔρευνα τῶν γεγονότων καὶ τὴ σύσταση στρατοδικείου: *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἐκστρατείας, 1919-1922* (Ἀθήνα: Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, 1967), σ. 20.

15. Πρβλ. Μαρίνου Σιγούρου, *Ὁ δρόμος τῆς ζωῆς. (Αὐτοβιογραφία.)* Ἐπιμέλεια Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου (Ἀθήνα: Ἵδρυμα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, 2004), σ. 197: *Σὲ τέτοιες ὧρες μεγάλου ἐθνικοῦ κινδύνου ὁ πρωθυπουργὸς Γούναρης, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐλπίζει τίποτε, φλυαροῦσε στὴ Βουλὴ σὰν νὰ μὴν εἶχε συναίσθηση τῆς τραγικῆς εὐθύνης του. Ἦταν ἀνάξιος νὰ σώσει τὴν κατάσταση καὶ χρονοτριβοῦσε ὁδηγῶντας τὴν Ἑλλάδα στὴν καταστροφή. Τὰ μεγαλύτερα κακὰ τὰ κάνουν οἱ ἀδέξιοι κ' οἱ ἀναποφάσιστοι. Ὁ ἄμυαλος ὅσο καὶ κακότυχος αὐτὸς πολιτικὸς θέλησε ν' ἀναλάβει σὲ κρίσιμη στιγμὴ μιὰ δύσκολη ὑπόθεση ποὺ δὲν ἦταν ἄξιος νὰ τὴν ρυθμίσει...*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ,
Εἰσήγηση 5

ΦΑΙΔΩΝΟΣ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, «Θουκυδίδου Ἱστορίαι»
κατὰ μετάφρασιν Ἐλευθερίου Βενιζέλου 7

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, Τὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ ἡ ἀξία τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων 17

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ,
Ἐπισκόπηση τῆς Μικρασιατικῆς Περιπέτειας 25